

УДК 349

DOI <https://doi.org/10.37687/2413-7189.2025.1.4>

Костицький В. В.,

доктор юридичних наук, професор,

професор

Київського національного університету імені Тараса Шевченка,

академік Національної академії правових наук України

ORCID: 0000-0003-1692-9810

ПРОБЛЕМИ ЕКОЛОГІЧНОЇ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ ТА НАСЛІДКИ БРЕКЗИТУ ДЛЯ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ: ЕКОЛОГІЧНІ ПОРЯДКИ У СУЧАСНІЙ ЄВРОПІ

PROBLEMS OF UKRAINE'S ECOLOGICAL EUROPEAN INTEGRATION AND THE CONSEQUENCES OF BREXIT FOR GREAT BRITAIN: ECOLOGICAL ORDERS IN MODERN EUROPE

Ця стаття присвячена аналізу засадничих положень екологічного права Європейського Союзу, складних процесів імплементації норм екологічного права Європейського Союзу в національне законодавство України, вивченню наслідків виходу Великої Британії з ЄС (Брекзиту) для її екологічної політики. Дослідження висвітлює проблеми складного екологічного становища нашої держави, обумовленого наслідками чорнобильської катастрофи, високим промисловим забрудненням атмосферного повітря, земель та водойм, неконтрольованим збільшенням неперероблених побутових відходів і вихлопів автотранспорту, що призвело до високого рівня показників загальної захворюваності населення, а також наслідків російської військової агресії, яка характеризується як екоцид, що несе загрози не тільки Україні, а пов'язаний із екологічними ризиками у близькій перспективі для Балтійських країн, країн Чорноморського басейну, а надалі усієї Європи. Розв'язати ці та інші проблеми допоможе нова екологічна політика України, зорієнтована на стандарти Європейського Союзу, тобто остаточне подолання інституційної слабкості екологічної політики України, недоліків законодавчого забезпечення екологічних реформ, впливом російської воєнної агресії в Україні на стан довкілля та державно-владні заходи у цій сфері. Автор розглядає причини недостатньо швидкої імплементації норм європейського екологічного права у національну правову систему. Окрема увага приділена еколого-правовій практиці Великої Британії, що склалася після її виходу із Європейського Союзу, розбіжності у стандартах та механізмах управління, що виникли у цій країні після Брекзиту, а також розбудові нової екологічної політики цієї держави. На основі аналізу правових положень ЄС, статистичних даних та поглядів провідних вчених і політичних діячів, у статті сформульований комплексний погляд на динаміку екологічного врядування в умовах геополітичних змін.

Ключові слова: екологічне право ЄС, євроінтеграція України, екологічне право Великої Британії, Брекзит, екологічна політика, сталий розвиток, екологічне управління, участь громадськості у реалізації екологічної політики, забруднення довкілля, екоцид, еколого-небезпечні наслідки російської воєнної агресії в Україні, імплементація *acquis* ЄС.

This article is devoted to the analysis of the fundamental provisions of the environmental law of the European Union, the complex processes of implementing the norms of the environmental law of the European Union into the national legislation of Ukraine, and the study of the consequences of the withdrawal of Great Britain from the EU (Brexit) for its environmental policy. The study highlights the problems of the difficult environmental situation of our country, caused by the consequences of the Chernobyl disaster, high industrial pollution of atmospheric air, land and water bodies, an uncontrolled increase in unprocessed household waste and vehicle exhaust, which led to a high level of general morbidity among the population, as well as the consequences of Russian military aggression, which is characterized as an ecocide that poses a threat not only to Ukraine, but is associated with environmental risks in the near future for the Baltic countries, the countries of the Black Sea basin, and subsequently all of Europe. A new environmental policy of Ukraine, oriented towards the standards of the European Union, that is, the final overcoming of the institutional weakness of Ukraine's environmental policy, shortcomings in the legislative support of environmental reforms, the impact of Russian military aggression in Ukraine on the state of the environment and state and government measures in this area, will help to solve these and other problems. The author examines the reasons for the insufficiently rapid implementation of the norms of European environmental law into the national legal system. Special attention is paid to the environmental and legal practice of Great Britain, which developed after its withdrawal from the European Union, the divergence in standards and management mechanisms that arose in this country after Brexit, as well as the development of a new environmental policy of this state. Based on the analysis of EU legal provisions, statistical data and the views of leading scientists and politicians, the article formulates a comprehensive view of the dynamics of environmental governance in the context of geopolitical changes.

Key words: EU environmental law, European integration of Ukraine, Great Britain's environmental law, Brexit, environmental policy, sustainable development, environmental management, public participation in the implementation of environmental policy, environmental pollution, ecocide, environmentally dangerous consequences of Russian military aggression in Ukraine, implementation of the EU *acquis*.

Соціально-економічний рівень розвитку окремої країни та світу безпосередньо залежить від ефективності екологічної політики, раціональності її формування, а також ступеня реалізації заходів зі збереження й охорони довкілля. Збалансоване природокористування, забезпечення екологічної безпеки, сприятливого для життя та здоров'я людини навколишнього природного середовища, підтримання екологічної рівноваги стали сьогодні імперативами соціально-економічного розвитку, отримали назву критеріїв сталого розвитку та закріплення у міжнародних правових документах [20; 21]. Вирішення завдань сталого розвитку передбачає не тільки реалізацію цих показників, але й скоординовані дії інституційної системи – органів державної влади і місцевого самоврядування, наддержавних структур – міжнародних організацій та об'єднань, представників громадськості, зрештою, кожної людини, оскільки сфера інституційного забезпечення може бути приведена у дію тільки людиною [21]. Європейська спільнота усвідомлює необхідність координації максимальних зусиль у сфері охорони довкілля, сприяння розробці гармонізованої правової бази сталого розвитку в Європі, підвищенню уваги до навколишнього середовища та необхідності спільних дій у сфері екологічної безпеки. Тому такі поняття, як «європейська цивілізація», «європейські стандарти», «європейська якість», «євроінтеграція», стали повсякденними у вжитку, у тому числі і в сфері екологічних відносин. Європейський Союз відіграє важливу роль у міжнародному процесі захисту довкілля і сьогодні є провідним актором у реалізації політики щодо вирішення глобальних екологічних проблем [21]. Питанням довкілля пронизані передовсім установчі акти Європейського Союзу. Так, у Преамбулі Консолідованої версії Договору про ЄС однією з цілей утворення цього співтовариства визначено сприяння економічному й соціальному перетворенням народів на принципах сталого розвитку та зміцнення єдності й захисту довкілля. Розділ XX цього Договору має назву «Довкілля», в якому визначено досягнення таких цілей, як: збереження, захист та покращення якості довкілля; захист здоров'я людей; раціональне використання природних ресурсів; боротьба зі зміною клімату [1].

Статтею 37 Хартії основних прав ЄС встановлено, що високий рівень захисту навколишнього середовища та покращення якості навколишнього середовища мають бути інтегровані в політику Союзу та забезпечуватися відповідно до принципу сталого розвитку [2].

Водночас, зосередженість ЄС на розбудові екологічного обумовленого сталого розвитку супроводжується критикою спроможності країн, що не входять до ЄС, у сфері екологічної та кліматичної безпеки. Це зумовлено відносною слабкістю та незавершеністю формування демократичних інституцій, відсутністю

єдності й цілісності національних інтересів, коли цілі держави та суспільства збігаються, та стосується проблем передусім ефективності екологічної політики цих держав, захист громадянських свобод та екологічних прав, контролю за корупцією [8].

Важливість європейського курсу в системі охорони довкілля надзвичайно актуальна сьогодні, адже наприкінці XX століття Україна виявилася найбільш забрудненою в екологічному плані республікою колишнього Радянського Союзу. До сумнозвісних наслідків чорнобильської катастрофи, до якої призвела виключно колоніальна імперська політика, додалися численні негаразди, пов'язані як із промисловим забрудненням атмосферного повітря, земель та водойм, так і з неконтрольованим збільшенням перероблених побутових відходів і вихлопів автотранспорту. Найбільші показники загальної захворюваності населення припадають саме на урбанізовані, індустріалізовані та забруднені території з відсталими й енергоємними технологіями у південно-східних регіонах нашої держави, які до того ж найбільше потерпають зараз від російської військової агресії. Розв'язати ці та інші проблеми допоможе нова екологічна політика України, зорієнтована на стандарти Європейського Союзу, тобто остаточне розірвання незалежної України з імперським радянсько-російським минулим та її входження до євроатлантичної сім'ї цивілізованих народів, які прагнуть жити у гармонії з природою.

Адже насправді радянська влада не особливо переймалася екологічними проблемами, незважаючи на прийняті природоохоронні акти (які часто так і залишалися деклараціями (навіть слово «еколог» подекуди вживалося або як негативна оцінка людини або як ярлик для «диваків»; автора цих рядків у 70–80 роки критикували окремі достатньо відомі колеги-представники інших галузей юридичної науки – за відданість справі еколого-правових досліджень як «несерйозних у порівнянні з кримінальним чи цивільним правом»). Перед Україною стояла одна мета – якомога екстенсивніше використовувати природні ресурси для вирішення проблем нерентабельної, громіздкої та вкрай неефективної радянської економіки. У процесі хижацької експлуатації природи московський уряд відводив територіям України вирішальну роль, пріоритетним напрямом такої політики стало перетворення та підкорення природи в ім'я створення нової радянської людини та держави. Тут доречно згадати, що Урсула фон дер Ляєн, Президент Європейської Комісії, зазначила: «Європейський зелений курс є не розкішшю, яку можна відкласти, а «дорожньою картою виходу з цієї кризи, рятівним колом до кращого майбутнього» [16].

Прихильність Європейського Союзу до захисту довкілля глибоко вкорінена в його основоположній правовій базі, що відображає прогресивну еволюцію політичних пріоритетів ЄС [20], знайшла своє

відображення в Преамбулі Угоди про асоціацію між Україною та ЄС (далі – Угода про асоціацію), у якій містяться цілі укладення цього акта: відданість його сторін посиленню співробітництва у сфері захисту навколишнього середовища та принципам сталого розвитку і зеленої економіки; захист громадського здоров'я; розсудливе та раціональне використання природних ресурсів; заохочення заходів, спрямованих на вирішення регіональних і глобальних проблем навколишнього середовища у таких сферах, як: а) зміна клімату; б) екологічне управління та аналогічні питання, зокрема освіта й навчальна підготовка, доступ до інформації з питань навколишнього середовища та процесу прийняття рішень; с) якість атмосферного повітря; d) якість води та управління водними ресурсами, включаючи морське середовище; f) охорона природи, зокрема збереження і захист біологічного та ландшафтного різноманіття (екомережі); g) промислове забруднення і промислові загрози; h) хімічні речовини; i) генетично-модифіковані організми, в тому числі у сільському господарстві; j) шумове забруднення; k) цивільний захист, зокрема стихійні лиха і антропогенні загрози [3; 20]. Процес поступового наближення українського законодавства до екологічного права та політики ЄС регулюється Додатком XXX до Угоди про асоціацію. Цей Додаток містить перелік нормативних актів ЄС (регламентів, директив, рішень) у сфері довкілля, які Україна зобов'язана імплементувати за визначеними напрямками та у встановлені терміни, починаючи з 1 вересня 2017 року, після набрання Угодою про асоціацію України з Європейським Союзом чинності та її ратифікації усіма державами-членами [5; 8; 9].

Шлях України до членства в Європейському Союзі нерозривно пов'язаний з її зобов'язанням прийняти та імплементувати широке екологічне *acquis* ЄС. Цей процес, що регулюється Угодою про асоціацію, є важливим завданням, виконання якого ускладнюється повномасштабною російською війною в Україні. Згідно з Додатком XXX до Угоди про асоціацію, Україна має імплементувати 26 директив і 3 регламенти ЄС, що охоплюють широкий спектр екологічних сфер, включаючи якість повітря, води, поводження з відходами, охорону природи, зміни клімату та промислове забруднення, а загалом, для повноцінного членства в ЄС Україні необхідно імплементувати приблизно 200 екологічних директив і регламентів, що експерти називають «надскладним завданням» [6; 7; 8; 10]. Прогрес України у виконанні цих зобов'язань був неоднозначним. Моніторинговий звіт 2019 року показав, що Україна в середньому імплементувала Угоду про асоціацію на 41,6% у всіх секторах, проте для сектору охорони довкілля цей показник був значно нижчим – лише 22,1%. Звіт Європейської Комісії за 2024 рік оцінив прогрес України в екологічному секторі для європейської інтеграції як недостатній [6; 11].

Ці проблеми були обговорені на нещодавніх комітетських слуханнях, проведених Комітетом з питань екологічної політики та природокористування Верховної Ради України 13 травня 2025 року за участю представників Кабінету Міністрів України і ряду міністерств та інших центральних органів виконавчої влади, громадських організацій та науковців. Зокрема, основним було питання про звіт Європейської Комісії «Україна 2023: зелений порядок денний та сталий розвиток», відповідних заходів Плану пріоритетних дій Уряду на 2024 рік і Плану законопроектної роботи Верховної Ради України на 2024 рік, а також реалізації Закону України «Про основні засади державної кліматичної політики України» [7].

У своїх виступах учасники слухань, у тому числі і автор статті, звернули увагу на системні виклики, які стоять перед Україною у контексті виконання вимог Угоди про асоціацію. Відзначалося, що основною проблемою є антиукраїнський екоцид як складова російської воєнної агресії [11].

Повномасштабне російське вторгнення, що розпочалося в лютому 2022 року, завдало безпрецедентних руйнувань довкіл्लю України. Воєнні дії призвели до викиду у великих об'ємах потенційно токсичних елементів у повітря, воду та ґрунт на сотнях квадратних кілометрів. Нові викиди парникових газів, безпосередньо пов'язані з військовими операціями, склали приблизно 77 млн. т. еквіваленту CO₂ за перші 18 місяців війни. Конфлікт безпосередньо торкнувся 20% заповідних територій в Україні, при цьому російська армія окупувала вісім природних заповідників та 10 національних парків, що становить значний ризик для життєво важливих місць дикої природи [12]. Це включає 2,9 мільйона гектарів Смарагдової мережі, які наразі перебувають під загрозою. Частка замінованих територій в Україні різко зросла до 25%; ерозія, що є найпоширенішою загрозою українському ґрунту, вражає 40% території країни [13].

Вирішення питань захисту довкілля в Україні потребує подолання інституційної слабкості охорони довкілля, що зумовлює складність впровадження європейських підходів. Представники Європейської Комісії як на Комітетських слуханнях 13 травня 2025 року, так і на відповідних консультаціях дипломатично зазначають, що «повне узгодження з *acquis* ЄС ще має бути досягнуто для законодавства та інституцій, пов'язаних з екологічною відповідальністю та злочинністю, а також екологічним контролем».

Звичайно, у переговорах та оцінках виконання Україною Угоди про асоціацію завше робиться примітка на проблеми, пов'язані із російською воєнною агресією. Але не можна оминати таку небезпечну тенденцію, як формальне впровадження в українське законодавство європейських екологічних вимог, коли їхня фактична імплементация «відкладається до закінчення воєнного стану», незважаючи на

організаційні та технічні можливості робити це уже зараз. Наприклад, закон про державний екологічний моніторинг, незважаючи на концептуальне схвалення в липні 2023 року, набуде чинності лише через шість місяців після припинення воєнного стану, що створює, як відзначають експерти, ефект «паперової відповідності», де закони існують, але не застосовуються у державно-правовій діяльності [10].

Така ситуація супроводжується проблемами з доступом до екологічної інформації, зокрема, на порталі «ЕкоСистема», який вимагає авторизації за допомогою електронного підпису представниками неурядових організацій, та ослаблення можливостей громадського екологічного контролю, який і так обмежений воєнним станом, проголошеним у зв'язку із широкомасштабною російською агресією [10; 24]. Тут також треба згадати про існуючий мораторій на використання управлінських інструментів та супроводжуване цим послаблення державного екологічного контролю, що призвело до призупинення планових перевірок, добровільного характеру звітності та зняття відповідальності за невиконання обов'язків.

Екологічна ситуація в Україні і надалі продовжує погіршуватися за рахунок наслідків воєнних дій. Маючи один з найнижчих показників забезпеченості водними ресурсами серед європейських країн – лише 1 тис. кубометрів на одного жителя [14], маємо широкомасштабне забруднення водних ресурсів. Дослідження якості стічних вод до повномасштабного вторгнення (2022 рік) показало, що зразки з Харківської та Львівської областей мали рівні важких металів у 100-1000 разів вищі за безпечні [6]. Фінансові втрати сектора водопостачання та водовідведення між лютим 2022 року та груднем 2023 року оцінюються приблизно в 4 мільярди доларів США [6].

Автор уже неодноразово відзначав, що екоцид несе у собі загрози не тільки для природних ресурсів України та Українського народу, але призведе до глобальних негативних екологічних наслідків для Європи, країн Чорноморського басейну, а може і світових проблем [24]. Воєнні дії в Україні ведуться уже з 2014 року, а забруднення водних ресурсів та атмосферного повітря мають транскордонний характер. Так, концентрації діоксиду азоту (NO₂) та формальдегіду (CH₂O) в Україні перевищували національні стандарти станом на 2021 рік. У 2019 році 42 900 передчасних смертей та 953 500 років життя, скоригованих на інвалідність (DALY), в Україні були пов'язані із забрудненням повітря, що відповідає приблизно 10% усіх випадків захворюваності та смертності [19].

Побіжний аналіз ситуації у системі охорони довкілля у Європі та в Україні, дає можливість стверджувати що тут склалося кілька еколого-правових порядків (екологічна політика держави, система екологічного права, еколого-правова культура, інституційна управління у галузі охорони довкілля, участь

інститутів громадянського суспільства у вирішенні екологічних проблем), зокрема:

- 1) система екологічного права та управління Європейського Союзу (усі держави-члени ЄС);
- 2) національні правові порядки охорони довкілля європейських держав-членів ЄС, які поступово гармонізуються із стандартами та положеннями екологічного права ЄС (усі держави-члени ЄС);
- 3) національне екологічне право та екологічна політика країн, які є кандидатами до вступу в ЄС або ж визначили свій європейський курс, ще не отримавши статусу кандидата (Україна, Молдова);
- 4) екологічне право та екологічна політика країн, які ігнорують європейську або навіть світову практику охорони довкілля (Білорусь, Росія);
- 5) екологічне право та екологічна політика Великої Британії, яка зазнала певних змін після виходу цієї держави із ЄС (Брекзиту);
- 6) міжнародне екологічне право та система міжнародного правового регулювання охорони довкілля (усі європейські держави, за винятком Білорусії, Росії).

В Україні сьогодні спостерігаємо особливу тенденцію та одночасне існування кількох еколого-правових порядків, не тільки визначеного у пункті 3, але й міжнародно-правового (5), та застосування норм екологічного права ЄС, що найважливіше, у тому числі і судами (1). У цьому контексті цікавим може бути огляд особливостей сучасного екологічного права Великої Британії, які появилися після Брекзиту. Членство Великої Британії в ЄС передбачало її підпорядкування різноманітним правозастосовним механізмам та процедурним зобов'язанням щодо звітності в рамках природоохоронного законодавства Союзу (регламентів, директив, рішень), що стало важливим елементом формування екологічного управління у Сполученому Королівстві в останні десятиліття. Зазначимо, що чинне законодавство Великої Британії передбачає власні інституційні, контрольні та звітні механізми, їхня ефективність, за оцінками, сьогодні уже дещо відрізняється від політичних та юридичних механізмів відповідальності, що діяли, коли Сполучене Королівство перебувало у складі ЄС. Загалом матеріальне право ЄС настільки тісно «вмонтоване» в інституційний механізм Союзу, який забезпечує його виконання і дотримання, що значна частина національного екологічного законодавства Великої Британії нині містить перехресні посилання на законодавство ЄС [17; 23]. Внаслідок Брекзиту постає питання про заміну форм фінансування вказаних напрямів діяльності, доступ до інформаційних мереж, координованих ЄС, пошук альтернативних засобів досягнення екологічних цілей, а також визначення підходу з приводу застосування європейського прецедентного права, рішень Суду ЄС значною у сфері екологічного права [23]. З одного боку, внаслідок виходу зі складу ЄС держава втратила можливості впливати на форму

і зміст екологічних стандартів ЄС, яких треба дотримуватися у зв'язку із торгівлею з ЄС. У цій ситуації можливість впливати на екологічну політику ЄС через неформальні канали (наприклад, торговельні асоціації та неурядові організації, які продовжать підтримувати контакти з європейськими групами тиску) важко вважати достатньою. Крім того, поза межами ЄС Велика Британія матиме менший вплив на глобальні переговори щодо зміни клімату, ніж вона мала як складова Європейського Союзу. Тому стоїть питання про участь представників Великої Британії у різних переговорах, конференціях у рамках ЄС, а може у якості спостерігача в органах, що здійснюють супровід реалізації екологічного права ЄС.

Така проблема обумовлена ще й тим, що після Брекзиту Сполучене Королівство почало відходити від стандартів ЄС у кількох ключових екологічних сферах, що викликає занепокоєння щодо можливого зниження рівня захисту довкілля, зокрема, у регулюванні використання хімічних речовин та пестицидів [18; 23]. З моменту Брекзиту ЄС прийняв вісім правил, що обмежують використання небезпечних хімічних речовин, і ще 16 перебувають у розробці, а Велика Британія наразі розглядає два обмеження. Мова також йде про 36 шкідливих пестицидів, які заборонив до використання в агропромисловому комплексі ЄС, з яких 30 були дозволені в ЄС, до виходу Сполученого Королівства з ЄС [23]. Є певні проблеми і у галузі охорони атмосферного повітря та водних ресурсів. Наразі у вигляді ймовірних рішень розглядаються пропозиції про лібералізацію стандартів охорони водних ресурсів та участі країни у Водній рамковій директиві ЄС.

Отже, у сучасній Європі існують значні проблеми у співвідношенні національного екологічного законодавства та екологічного права ЄС, незважаючи на те, що ЄС зарекомендував себе як світовий піонер у сфері захисту навколишнього середовища, має ефективну структуру екологічної політики та загальноєвропейські

екологічні програми, які розраховані на поліпшення стану довкілля у різних країнах Європи [8]. Ефективність цих ініціатив суттєво різниться в країнах-членах і державах, що не є членами, що підкреслює складність екологічного управління в різних політичних і соціально-економічних контекстах.

Шляхи України та Великої Британії в екологічному управлінні після значних геополітичних зрушень представляють собою дві контрастні, але різні і повчальні шляхи: Україна прагне до глибокої інтеграції, намагаючись повністю прийняти та імплементувати *acquis* ЄС як ключовий елемент свого членства в Союзі, а Велика Британія у процесі встановлення власної національної екологічної політики та механізмів управління, які враховують як екологічне право ЄС, так і сьогоdnішній політичний курс Сполученого Королівства. Для України інтеграція є стратегічним імперативом, який дозволяє здійснювати ряд екологічних реформ та залучити значну фінансову і технічну підтримку ЄС, що особливо важливо у зв'язку із погіршенням стану довкілля в результаті екоциду російської армії. Україні стикається із вищезгаданими проблемами, які перешкоджають перетворенню законодавчих зобов'язань на відчутні екологічні покращення. У випадку Великої Британії, Брекзит надав можливість «повернути контроль» над екологічною політикою, що теоретично дозволяє країні розробляти політики, більш пристосовані до її конкретних потреб та пріоритетів [23]. Для України, шанс інтеграції в ЄС є потужним каталізатором, а для Великої Британії автономія вимагає створення настільки ж надійних внутрішніх систем, які можуть ефективно замінити зовнішній тиск та нагляд ЄС. Порівняльний аналіз практик цих держав виявляє, що захист довкілля у сьогоdnішніх умовах передбачає реалізацію трьох взаємопов'язаних факторів: ефективне екологічне право; незалежні інституційні механізми управління; гарантії активної участі громадянського суспільства.

Список використаних джерел:

1. Консолідовані версії Договору про Європейський Союз та Договору про функціонування Європейського Союзу (2010/C 83/01). URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_b06#Text
2. Charter of Fundamental Rights of the European Union. *An official website of the European Union*. URL : https://eur-lex.europa.eu/eli/treaty/char_2012/oj
3. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text
4. European Commission Press Corner. Our commitment to Ukraine is firm as ever (Ursula von der Leyen quote). URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_25_1016
5. Матеріали Internews Ukraine: Договір про ЄС та Довкілля. URL: <https://internews.ua/storage/app/media/rang/Materials/2024/EU/EUEcology1.pdf>
6. Майже впоралися: як Україна виконує екологічні зобов'язання з Угоди про асоціацію. URL: <https://voxukraine.org/majzhe-vporalysya-yak-ukrayina-vikonuye-ekologichni-zobov'yazannya-z-ugody-pro-asotsiatsiyu>
7. Комітет Верховної Ради України з питань екологічної політики. Стан гармонізації національного законодавства із європейським законодавством у галузі охорони довкілля та природокористування. URL: <https://komekolog.rada.gov.ua/uploads/documents/36819.pdf>
8. Environmental policy of the European Union. https://en.wikipedia.org/wiki/Environmental_policy_of_the_European_Union
9. Gracia Marin-Duran, Elisa Morgera Commentary on Article 37 of the EU Charter of Fundamental Rights: Environmental Protection. <https://www.research.ed.ac.uk/en/publications/commentary-on-article-37-of-the-eu-charter-of-fundamental-rights->

10. Україна має імплементувати в законодавство дві сотні екологічних директив і регламентів ЄС. <https://zmina.info/news/ukrayina-maye-implementuvaty-u-zakonodavstvo-dvi-sotni-ekologichnyh-dyrektyv-i-reglamentiv-yes/>
11. Політика та право ЄС з питань, що стосуються довкілля / European Union Policy and Legislation on Environmental Matters. <https://www.greenmind.com.ua/images/meropriyatiya/EC-LEG-Textbook-UA.pdf>
12. UCEP. Угоди 5 років: що зробила Україна. URL: <https://ucep.org.ua/novyny/ugodi-5-rokiv-shho-zrobyla-ukrayina-dosli.html>
13. Тодорова Наталія. Імплементція Угоди про Асоціацію між Україною та ЄС: екологічний вимір. <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/10004/1/15.pdf>
14. Угоди 5 років. Що зробила Україна? Дослідження УЦЕПу. <https://ucep.org.ua/novyny/ugodi-5-rokiv-shho-zrobyla-ukrayina-dosli.html>
15. European integration “achievements” of Ukraine in 2024 in the environmental sector. <https://epl.org.ua/en/announces/yevrointegratsijni-dosyagnennya-ukrayiny-za-2024-rik-u-dovkillyevij-sferi/>
16. EU reaffirms unwavering support for Ukraine. https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_25_1016
17. <https://www.google.com/search?q=%D0%B5%D0%BA>
18. https://www.google.com/search?sca_esv=ec05130a92ea38b0&sxsrf=
19. Vitiv V. Legal regulation of quality and safety of drinking water in the EU and Ukraine. URL: https://ec.europa.eu/programmes/erasmus-plus/project-result-content/51b339fc-0c09-4a22-8d86-b85972679a16/Vitiv_EU_Law_Journal.pdf
20. Костицький В.В. Костицький В.В. Питання управління охороною довкілля у контексті наближення національного законодавства до європейських стандартів. *Правове забезпечення екологічної та продовольчої безпеки в умовах збройних конфліктів та кліматичних змін: світовий досвід та Україна* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., присвяченої 75 річниці Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України (м. Київ, 15 листопада 2024 р.). К. : Видавництво «Наукова Столиця», 2024. С. 3639.
21. V. Kostytsky, Sociological and Legal problems of formation of Ecological stste. «Problems of Environmental Law Theory : collective monograph» / V. Kostytsky, A. P. Getman, H. V. Anisimova, Y. A. Getman, etc. ; edited by Prof. V. Kostytsky. Lviv-Torun : Liha-Pres, 2020. 112 p.
22. Екологічно-правова ліга (EPL). Євроінтеграційні досягнення України за 2024 рік у довкілєвій сфері. URL: <https://epl.org.ua/en/announces/yevrointegratsijni-dosyagnennya-ukrayiny-za-2024-rik-u-dovkillyevij-sferi/>
23. Haigh, N. The Importance of Protecting the UK’s Environment Post-Brexit (Speech). URL: <https://ieep.eu/wp-content/uploads/2022/12/Nigel-Haigh-Trier-speech.pdf>
24. Костицький В. В., Піскорський Ю. Соціолого-правові основи відповідальності за воєнні злочини за сучасних умов (підрозділ у колективній монографії «Законодавче забезпечення формування та реалізації державної політики України в умовах воєнного стану : колективна монографія : у 4 т. / заг. ред. : Стефанчук Р. О., Мищак І. М., Савченко Л. А. ; Інститут законодавства Верховної Ради України. К. : Вид-во «Людмила», 2022. ISBN 978-617-555-031-1 Т. 4 : Відповідальність за вчинення злочинів під час вторгнення Російської Федерації в Україну: міжнародно-правовий і національний аспекти / відп. ред. Коваленко А. А. ; Інститут законодавства Верховної Ради України. 2022. 306 с. ISBN 978-617-555-035-9»